

Adalékok Anonymus Bodrog-torkolat vidéki neveihez

1. Többen fölfigyeltek már arra, hogy P. magiszter mennyire jól ismerte azt a tájat, amely a Bodrog alsó folyásának környékét, továbbá a Taktaközt és az utóbival átellenben közvetlenül a Tisza balpartján fekvő szabolcsi vidéket foglalja magába (l. pl. legutóbb is: †Rimóczi Gábor–Rimócziné Hamar Márta: MNy. 1992: 474–8). Ez a feltűnő jólérsétség, amely a Mesternek vagy közvetlen helyi, személyes tapasztalatából, vagy okleveles ismereteiből, vagy esetleg mindkettőből adódott, nyilvánvalóan erős ösztönzést jelentett számára abban, hogy gesztájában e vidék különleges szerepet kapjon. Ez a szerep két vonatkozásban is megnyilvánul. Egyfelől a vidéket, közelebről Szerencset a honfoglaló hadműveletek egyik fő bázisának teszi meg: leírása szerint a 17. és a 31. capitulum elbeszélte események idején Árpád itt tartózkodik, innen irányítja vezérei tevékenységét: vö.: „ARpad u[ero] dux et sui nobiles... ult[ra] mont[em] t[ur]zol castra metati sunt. in campo iuxta fluuium[m] tucota. usq[ue] ad montem zerenche.” (17. c.); „Postea dux et sui p[ri]ncipes egredi sunt de zeremfu” (31. c.). Különben l. még ugyanerre a vidékre Szerencsnél valamivel nagyobb körzetre nézve is az utalást: „dux arpad et sui egredi sunt a zeremfu et castra metati sunt iuxta fluuium souiou. athycia usq[ue] (I) ad fluuium[m] honrat.” (22. c.). Sőt az ide utaló események tulajdonképpen már a 14. Capitulumban, a Bodrog alsó folyásánál megkezdődnek. Másfelől e vidék Anonymus névanyagában alighanem a legsűrítettebb táji összpontosítást kapja, hiszen az aránylag kis területhez a nevek hosszú sora kapcsolódik valamilyen módon. Így a folyók: *Tisza, Bodrog, Takta, Sajó, Hernád, Tolcsva-patak, Ketelpataka*; révek: *Ládirév, Lucr év, kissé délebbre Dorogma-rév*; hegyek: *Szerencs, Tarcal, Sátorhalom*; helységek (várak): *Szerencs, Hímesudvar, Szabolcs, Tas vására, 'Polgár'* (az utóbbira vö. MNy. 1998: 466–9); végül, de nem utolsósorban az itt szereplő személyek közvetlen helyi vonatkozású nevei: *Ónd, Tarcal, Ketel, Szabolcs, Ekölcs, Tas*.

E nevek jó részéről „Név és történelem” című könyvemben írtam, most az ott közöltekhez két névre vonatkozóan rövid foglatban kiegészítéseket fűzök.

2. Anonymus így írja le Töyötöm családját: „Tuhutum pat[er] horca. cui[us] filii fuerunt Gyula [et] zombor. aquib[us] gen[us] moglout descendit” (20. c., vö. még 6. c.); aztán a 27. capitulumban az erdélyi foglalás elbeszélésében mind a Gyula, mind a Zombor-ágot még tovább részletezi. Mint kifejtettem (i. m. 98–99), Töyötöm és Harka azért vívja harcait Dzsela ellen az Almás völgyében, és azért hódoltatja a vidék népét Esküllőnél, mert az erdélyi ösfoglaló Zsombor nemzetség – melynek tagjai között Gyulák is voltak – az Almás és Borsa patakok vidékén volt birtokos, és ugyanitt, a Magisztertől külön kiemelt szerepű Esküllő mellett feküdt Zsombor és Gyula nevű helység is. Szemben viszont azzal a ténnyel, hogy a

Zsombor nemzetség neve csak zs-s szókezdetű lehetett, hiszen az oklevelek – a nemzetség hasonló nevű tagjaival együtt – mindig s-sel írták, és a helynévben is a zs őrződött meg, a Magiszter hőse mindig z-s szókezdettel szerepel, ami viszont az ő helyesírásában csak z-t vagy sz-et jelölhet. A feltűnő ellentét feloldását abban láttam (i. h.), hogy Anonymus az erdélyi *Zsombor* nemzetséget névhasonlóság alapján és talán a *Gyula* név szereplése révén összekeverte, vagy inkább összekombinálta a „nyugati”, főként Pest és Nógrád megyékben birtokos *Zombor* (*Gyulazombor*) nemzetséggel. A nevekre és a belőlük levonható név- és eseménykombinációkra oly érzékeny Mester ötlete aztán messze kihatott az időben, az ő nyomán ugyanilyen tévedésbe esett az újkori filológiában Karácsonyi (MNemz. 2: 109 kk.) és utána mások is.

Anonymus eme névkeverésének megtörténtében tovább sem kételkedem, de az ügyhöz éppen Takta-közi vonatkozásai témakörében valamit még hozzá kell tennem, amit annak idején nem vettem észre, pedig az az anonymusi név- és eseményformálás törvényszerűségei miatt szerfölött érdekes vonatkozású.

A Taktához közel, Szerencs mellett fekszik a mai *Mezőzombor*, és feküdt minden bizonnyal a Magiszter idején is *Zombor* nevű helység. A Borovszky-féle Zemplén megyei monográfia 1298-i előfordulásáról is tud (84. lap), de ilyen okleveles adatot nem ismerek. A következő század elejétől azonban már említi Csánki: 1317: „Poss. *Zumbur* et pertinentiae iuxta fluv. Tyza”; 1332–7: *Zumbur*, *Zombur* stb. (1: 367). Anonymus pedig leírja, hogy Töyötömékét Árpád útnak indítja (Szerencsből), és a had „in portu ladeo” (= a mai Tiszaladány, l. még alább is) úsztat át a Tiszán (20. c!). *Zombor* Szerencstől kb. 7–8 km-re, kelet-délkeleti irányban fekszik, s lényegében ugyanezen irányban van további kb. 15 km-re Tiszaladány: így Szerencsről a révhez szinte toronyirányban lehetett menni Zomboron át. Nem lehet tehát kétséges, hogy Anonymus hol talált *Zombor* alakú helynévre azon az Erdély felé vezető útvonalon, amelynek végén és a hódítás igazi céljában ott volt a *Zsombor* nemzetség területe és *Zsombor* (a mai *Magyarzsombor*) helység is, mint a szóban levő személynévadás legfőbb nemzetségi és helynévi alapja. Mint ahogy az eseményleírás oldaláról nézve az sem véletlen, hogy a Magiszter Töyötöm seregét azon az útvonalon viszi Szerencstől a ládi révig, ahol *Zombor* helység feküdt. A Takta melléki *Zombor* helységnév hangalakját tehát mint befolyásoló tényezőt nem lehet kiiktatni Töyötöm unokájának *Zsombor*-ból *Zombor*-ra tételében.

Más kérdés, hogy a Takta-közi *Zombor* helységnév csak etimológiailag azonos-e a *Zombor* (*Gyulazombor*) nemzetségnévvel, vagy birtoklástörténeti köze is van e nemzetséghez. Györffy szerint (ArchÉrt. 1970: 232) e helységet a *Gyulazombor* nemzetség bírta. Ha erre konkrét adat nincs – én legalábbis nem ismerek, úgyszintén Karácsonyi (i. m.) sem említ ilyet –, a pusztá névazonosság nem elegendő a következtetésre, *Zombor* nevű helységek ugyanis a magyar nyelvterület más pontjain is voltak. – Figyelemre méltó viszont Györffynek az a megjegyzése (i. h.), hogy a Tétény (Töyötöm) nemzetség Pest megyében, Maglód vidékén birtokló ága utólag, éppen Anonymus hatására is elnevezhette magát *Gyulazombor* néven. Ez esetben számolni kell, illetőleg lehet azzal a körülménnyel, hogy a Magiszter Töyötöm unokájának nevében nem összekombinálta a nyugati *Zombor*

(*Gyulazombor*) és az erdélyi *Zsombor* nemzetség neveit, hanem voltaképpen a Takta-közi *Zombor* helység „segítségével” *Zombor* alakúvá tett személynévben implicite megalkotta, kitalálta egy olyan nemzetség őseit, amely nemzetségnek kronológiai okokból már eleve sem lehetett semmi köze a személynévadása fő alapját képező erdélyi *Zsomborok*-hoz.

Mindez azonban nem befolyásolja azt a tényt, hogy az Anonymustól Töyötöm unokájaként és Harka fiaként elképzelt *Zombor* nevét – ha különleges, alakmódosító jelleggel is – az Almás melléki *Zsombor*-on mint névadási alaptényezőn túlmenően ráadásként szintén beiktathatjuk a Magiszter helynévi fogantatású személynéveinek sorába, s e tény egyúttal tovább szaporítja a Takta-köz anonymusi helynév–személynév kombinációinak számát.

3. Fentebb már utaltam arra, hogy P. mester szerint Töyötöm és Harka serege – ekkor még Tas és Szabolcs seregével együtt – vonul Szerencstől a ládi révig. Az erről az útszakaszról való leírás pontosan így szól: „Q[u]i c[um] a duce arpadio effent licentiati c[um] exercitu n[o]n modico egressi sunt. et thýsciam transnatauerunt in portu ladeo. nomine aduerfario c[on]t[ra]dicente.” (20. c.). A kiemelt helyet a fordítók a *ládi réven* vagy a *ládi révnél* kitételrel fordították. E fordításhoz már Szabó Károly ezt a megjegyzést fűzte: „A ládi rév (portus Ladeus) nem egyéb mint a tiszaladányi rév. Régen e helyet nem Ladány-nak, hanem csak Lád-nak hívták, mint maig is Borsodban Sajó-Lád és Szendrő-Lád nevű helységeket.” (I. Béla király névtelen jegyzőjének könyve... Pest, 1860. 31.). Pais Dezső más fogalmazásban ugyan, de lényegében ugyane véleményt vallja a kapcsolt jegyzetben: „*Ládi rév* 20. in portu *Ladeo*, latinositva *Lád*-ból. Ma Tisza-Ladány a Taktaközben.” (Magyar Anonymus, Bp., 1926. 125.) Ebben a szellemben viszik tovább a fordítás és a magyarázat ügyét a követők is.

A fordítás minden kétséget kizáróan jó, a *ladeus* csak egy *Lad* típusú magyar helynév latin melléknévi alakja lehet, a *Ladány* alapnév grammatikai okokból nem jöhet szóba. Kérdés azonban, hogyan állunk akkor a *Ladány* (mai *Tiszaladány*) értelmezéssel. Mindenekelőtt szögezzük le, hogy a szóban levő Tisza menti *Ladány*-nak már a legkorábbi adatai is a mai alaknak megfelelő formát tükröztetik: 1067 k./1267: „predium *Lodan*” (DHA. 185, az adat csak az utóbbi évszámra hiteles); 1332–7: *Ladan* (Csánki 1: 355); stb. A név kiejtése Anonymus idején még minden bizonnyal depalatalis végződésű *Ladān* vagy *Ladán*. Továbbá az Árpád-kori magyar nyelvterületen igen számos *Ladány* helynév található, rendszerint régi *Lodan* és *Ladan* írott formákkal; és ugyancsak nem kevés *Lad*, *Lád* fordul elő általában régi *Lad* és *Laad* írásváltozatokkal, – a két névforma bármilyen keveredésére azonban sehol egyetlen adat sem mutat. Végezetül azt a lehetőséget is teljesen ki lehet iktatni, hogy a *Lád* és a *Ladány* helyneveknek bármilyen etimológiai közük is lehetne egymáshoz, mivel a *Lád* ~ *Lád* a R. m. *Lādiszlō* (>*László*) névrövidítése, vö. *Péter* > *Pét*, *Jakab* > *Ják*, *Filep* > *Fil* stb. (MNY. 1946: 230 kk.), és egyúttal nemzetségnév is, vö. 1258: „de genere *Laad*” (ÁÚO. 2: 311); az ismeretlen eredetű *Ladány* pedig úgy viselkedik, mint a magyar helynévadásban nagy szerepet játszó több más népnévnek vagy néprésznévnek látszó, feltűnően azonos struktúrájú társa, vö. *Varsány*, *Berény*, *Kölpény*, *Tárkány* stb. (I. pl. Török: Száz. 1982: 991 kk.). Mindezek alapján a mai *Tiszaladány*-nak nem lehetett egykori *La'd*

vagy *Lád* alakja, az anonymusi *ladeo* pedig *Ladány* formát semmiképpen nem rejthetett magában.

Márpedig hogy Anonymus a mai *TiszaLadány*-nak megfelelő helyről beszél, azt több körülmény és világosan bizonyítja. Az egész táj névanyaga földrajzi helyzetének leírásában nagy a pontossága. Hogy a Tisza szinte egész folyásának fontosabb réveit ismeri, arról gesztája sokszoros tanúságot tesz, minden esetben pontos helyjelöléssel. Tő?ötömék hadát Szerencsről a Tiszához viszi átkelésre. Az átkelés után arra a helyre érnek, ahol a Magiszter szerint „most” Szabolcs van: „u[bi.] nunc e[st] zobolfu” (20. c.). A megtett út Szerencs és Ladány, valamint Ladány és Szabolcs között ugyanannyi, kb. 24–25 km, amit a geszta szövege mindkét viszonylatban feltűnő pontossággal, „S[e]c[un]do aut[em] die” (20. c.) meg is mond.

Ezek után a *ladeo*-ként emlegetett révnév és a szóban levő révhely azonosításának kiáltó ellentéte csak két lehetőség alapján oldható föl: 1. a Mester összekevert, összetévesztett neveket és helyeket, közelebből alakilag hasonló révneveket és révként működő helyeket; 2. tudatosan etimologizált, miként azt a régiség történeti hitelessége látszataért és névmagyarázó kedvének, tudásának tanúságaként gesztájában oly sok más esetben különféle megoldásokban megtette.

Az első lehetőséget érdekes körülmény látszik alátámasztani. Szerencstől nyugat-délnyugatra mintegy 25 km-re, de már a Sajó völgyében fekszik a mai *SajóLád*. Jóval messzebb, de még szintén a R. Borsod megyében volt és van még egy *Lád*, a mai *Szendrőlád*, ám ez témánk szempontjából – bár adatai régebből valók – aligha jöhet számításba, nemcsak távolsága miatt, hanem azért sem, mert a Sajó legalsó folyásánál levő *Lád*-dal szemben a Bódva szűkülő völgyében, a balparton vivő úton révszerepe nemigen lehetett (l. Györffy 1: Borsod vármegyei térkép, vö. még 1300/XV. sz.: „viam, que de ipsa v. Borsad ducit in v-m *Lad*”: uo. 1: 784). Ellenben *SajóLád* (első biztos adata: 1349: „similiter *Lad* vocata iuxta fl-m Sayou” (Györffy 1: 784) a Sajótorkolattól északra fontos átkelőhely volt a középkorban is, itt vezetett át a Sajón Petri és *Lád* között az az út (l. Györffy 1: Borsod vármegyei térképét is), amely a Budát a keleti szláv fejedelemségekkel összekötő Abanagyútból Muhinál és Ónódnál szakadt ki, és tért át a Hernád völgyébe, a Szepesség irányában. Ma is nyomvonalán halad itt az összeköttetés a Sajón át. Anonymus ezt a területrészt szinte ugyanolyan jól ismeri, mint a közeli szomszédos Taktaközt, s a 31. capitulumban számos helynévvel (*Héjő*, *Tapolca*, *Emőd*, *Miskolc*, *Győr*) fűszerezve írja le abból az alkalomból, hogy Árpáddal Szerencset délnyugat felé hagyatja el a Szalan ellen menés céljából, vö. még: „egressi sunt de zeremfu et transnauigauerunt fluuium souiou. in illo loco ubi fons honrad descendit” (31. c.), tudniillik Ónódnál a Sajóba; innen 5 km-re északra van *Lád*.

Tegyük még ehhez hozzá, hogy – mint fentebb már utaltam rá – Anonymus a 22. capitulumban kiviszi Szerencsből Árpád seregét, és tábornokot ültet vele a Sajó mellett, egészen a Tiszáig és a Hernádig. Kétségtelen, hogy itt az események menetében és a helyek megjelölésében kisebb zavar van, hiszen Árpádék végül mégiscsak Szerencsből hagyják el a tájat délnyugat felé, tehát a Hernád és a Sajó összefolyásának irányában. A zavar azért csak kisebb, mert Szerencs és a Sajó déli szakasza igen közeli vidékek, a táborveréshez pedig a Magiszter gesztájában – és a dolog természeténél fogva – mindig nagyobb terület kell, mint egy hely-

ség. Mindenesetre a Sajó déli szakaszának emlegetése, bár a ladányi Tisza-átkelésnél később (!) szerepel a szövegben, *Lád* (*Sajólád*) szerepét akár előtérbe is helyezhetné.

Bőven adódhatna tehát a következtetés, hogy a Magiszter egyszerűen összekeverte a Sajó ládi átkelőjét a Tisza ladányi átkelőjével, alkalmasint utólag emlékezve vissza a nyilván maga is bejárta helyekre; zavarát a „rév-rév” motívum mellett a névhasznosság is indokolhatná. Mégis, ez a variáció meglehetősen kevésbé valószínű, és ennek számos oka van. Anonymust honfoglalási útvonalak leírásában helynévi sorrend-tévesztésen szinte nem lehet rajtakapni, még ott sem, ahol a vidéket személyesen aligha, legföljebb oklevelekből ismerhette. De még itt is inkább csak apróbb fogalmazási bizonytalanság árulkodik, vagy névi érdekesség hajhászása, helyi történeti fontosság kiemelésének szándéka villan föl a hadakkal megtételezett egy-két furcsább kitérőnél; például Tas és Szabolcs Szatmár vára felé vezető útjában Tas vására és Tas vára leírásában (21. c.) vagy Szovárd, Kadocsa és Hoba északnyugati hadjáratában a Pásztóról Gömör vára felé indulásnál (33. c.). Azon a tájon azonban, amelyet a Magiszter olyan kiválóan ismert, nem tévesztette össze a Sajót a Tiszával, a ládi termékeny mezőt a holtágakkal szabdalta, mocsaras ladányi tájjal, a Szerencsből lényegében ellenkező irányba kivezető utakat egymással, Árpád Szalan ellen vonulási irányát a Tögyötömék hadáéval. Olyan részletes földrajzi ismeretekkel és olyan kitűnő stratégiai érzékkel, mint amivel P. mester rendelkezett, és amely képességeit történeti hitelének alátámasztására oly tudatosan volt képes felhasználni, mint ő, ilyen hiba egyszerűen elképzelhetetlen. Különben pedig kerek pereg meg is mondja, hogy a ládi révet Tögyötömék hada a Tiszánál úsztatja át.

Így már kizárásos alapon is marad a másik lehetőség. A *Lád* és a *Ladány* neveket kiváló magyar nyelvérzékére támaszkodó etimologizáló hajlama és ebbéli tudományát oly sokszor bemutatni kész igyekezete nagy valószínűséggel úgy kapcsolta össze, hogy az utóbbit az előbbi származékának, illetőleg előbbit az utóbbi tövének tekintette. Képzők szerepének felismerőjeként Anonymust a *Bors* : *Borsod* viszonyban szokás emlegetni, mivel ez esetben a Magiszter külön is szól a képző funkciójáról (l. pl. Pais, MAn. 108, SRH. 1: 58). De ezen kívül képzőkkel és tövekkel különféle módokon még számos esetben „mesterkedik”: így váltogat személynéven képzős és képzőtlen alakot: *vrcund* és *vrcun* (57. c.), csinál szláv helynévből magyar képzős formát: *Blundus* (37. c.) < *Blondoc*, vél képzőt helynév végén: *ve[r]t[us]* (50. c.), alkot nem létező igéből igenévi szerkezetű helynevet: *esculeu* (27. c.), lát *cs* végű helynevekben – talán helyesírásának (*cs* hang = *s* betű) sajátosságán is kapva – magyar -s képzőt: *Muncas* (12. c.), *zeremfu* (22., 31. c.), vö. *zerelmes* ~ *amabilis* (17. c.), és még sorolhatnám tovább. *n* végű tulajdonnévből is elvon rövidebb formát: *Edumen* (10. c.) ~ *Edum* (8. c.). Létrehoz elvonást latinosított alakban is: az ő korában kétségtelenül *Kamàrun*, *Kamàron* alakú helynévből (= *Komárom*) latin nominativusi *camar[um]*-ot és ablativusi *camaro*-t formál (15. c.), feltehetően a korabeli *Kamàr*, *Komàr* személy- és helynevek ismeretében.

Hogy a *Ladàn* ~ *Ladán*-nal is efféle módon bánt, azt két – azonos eredményt hozó – lehetőség alapján is teheti. Egyfelől a régi magyar helynévanyagban hasonló, kétszótagú névstruktúrákban szerfölött nagy mennyiségben volt jelen az

án/en ~ án/én végződés, amelynek *n*-je főként birtoklást, származást kifejező *-i* képző hozzájárulása miatt idővel szinte mindig palatalizálódott. Legnagyobb részük jövevénynév: többnyire személynévi eredetű: *Hermány*, *Csetény* stb., de van közöttük idegen köznévi alapú: *Murány*, *Szécsény* stb., néprészleget jelölő: *Varsány*, *Berény* stb., ismeretlen eredetű: *Padány*, *Gégény* stb. helynév is jócskán. Úgy látszik, a *Harsány* típusban magyar töveken is megelevenedett. Mivel számukkal legföljebb a *d* végű (*-d* képzős) és az *aj/ej* végű (*-aj/-ej* birtokképzős) névstruktúrák vetekedhetnek a régiségben, a *Ladán ~ Ladán* végződésében a Magiszter teljes joggal érezhetett *-án ~ -án* képzőt, és vonhatott el *Lad*-féle tövet. Másfelől ott volt szeme előtt a *Lád ~ Lád* helynév, amely mint szintén révet jelölő helynév éppen erre a szerepre ajánlkozott. A két vonulat természetesen nem vagy-vagyként áll szemben, hanem egymást erősíti.

BENKŐ LORÁND

Eger és Felnémet vízrajzi nevei

A névkutatók körében közismert dolog, hogy az egyes nyelvterületek, régiók, települések földrajzinév-rendszerében, valamint az ott élő lakosság nyelv- és névhasználatában a vízrajzi nevek jelentősége (az életkoruk, a megnevezett objektumok fontossága, előfordulási gyakoriságuk stb. miatt) kiemelkedő. Épp ezért a névtudomány művelői gyakorlat választják vizsgálataik tárgyául a vízrajzi neveket önmagukban is, a különböző helynévfajták többoldalú elemzésében pedig rendszerint központi fejezeteket szánnak nekik (vö. BENKŐ LORÁND, A Nyárádmente földrajzinevei. MNyTK. 74. sz. Bp., 1947; BÍRÓ FERENC, A régi vízi világ emlékei Körösladány földrajzi neveiben. MND. 100. 140–7; Helynévalkotó vízrajzi köznevek a Körösök vidékén. Mnyj. XXXIV, 93–114; HOFFMANN ISTVÁN, Helynevek nyelvi elemzése. Debrecen, 1993. 67–142; INCZEFI GÉZA, Földrajzi nevek névtudományi vizsgálata. Bp., 1970. 77–8, 99–100; JUHÁSZ DEZSŐ, A magyar tájnévadás. Bp., 1988; KÁLMÁN BÉLA, A nevek világa. 4. kiadás. Debrecen, 1989. 136–79; KÁLNÁSI ÁRPÁD, A Tisza-Túr köze vízneveinek rendszere. MNyRét. 514–22; uő. Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük. Debrecen, 1996.; KÁZMÉR MIKLÓS, Alsó-Szigetköz földrajzinevei. MNyTK. 95. sz. Bp., 1957. 19–27; SZABÓ T. ATTILA, A kalotaszegi helynévanyag vízrajzi szókincse. Kolozsvár, 1942. stb.). Ebben a dolgozatban Eger és Felnémet vízrajzi neveit próbálom bemutatni.

1972-ben jelent meg Eger és Felnémet földrajzi neveinek adattára. Tudni kell, hogy Felnémet ekkor meg ma is közigazgatásilag Egerhez tartozott és tartozik. Mind a gyűjtésben, mind a feldolgozásban nagy nehézségeket okozott, hogy életmódban, nyelvhasználatban nagy különbségek voltak s vannak a két település között. A felnémetiek nyelvhasználatukban közelebb állnak a hagyományos alapréteghez, amikor egymással beszélgetnek, azonban a helyzethez, az idegen gyűjtőhöz alkalmazkodva már ők is igen gyakran a köznyelvi kiejtéshez igazodnak, a régi